

# MİLLÎ MÜCADELE ŞAHSİYETLERİNDEN YUSUF KEMAL BEY (TENĞİRŞENK)

Dr. ÖMER AKDAĞ

## Giriş

Millî mücadele dönemi, Türk milleti için bir var olma yok olma devresidir. Milletimiz, yediden yetmişine kadar bütün fertleri ile düşmana karşı mücadele vermiştir. Bu dönemde görev alan bütün şahsiyetlere millet olarak, şükran borçlu olduğumuzu hatırdan çıkarmamak, bir vatandaşlık görevi olmasından öte, manevî değerlerimizin bize yüklediği bir sorumluluktur. Bu sorumluluğun gereği olarak, yakın tarihimizin belli başlı şahsiyetlerini tanımak ve tanıtmak başta gelen görevlerimizdendir. Yakın tarihimizde özellikle millî mücadele döneminin tarihî şahsiyetlerinin tamamının Türk gençliğine tanıtıldığını söylemek mümkün değildir. Bunun ideolojik sebeplerini bir yana bırakırsak bu konuda ciddi iki engelle karşılaştığımızı görürüz. Bunlar; arşivlerimizin düzensizliği ve arşiv tekelciğidir. Ülkemizde biyografi sahasında çalışmak isteyen araştırmacıların karşılaştıkları en ciddi engel bunlardır.

Bilindiği gibi, biyografi çalışmalarında temel kaynaklar, üzerinde çalışılan şahsın görev yapmış olduğu kurumların arşivleridir. Söz konusu kurumların arşivlerinde bulunan dosyalar, konuya ışık tutacaktır. Fakat Türkiye'de bütün kurumların arşivlerinin düzenli ve sağlıklı bir şekilde bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Birçok resmî kurumun arşivlerine "henüz tasnif çalışmaları tamamlanmamıştır" gibi gerekçelerle hiç girilemediği gibi, girilebilen arşivlerde ise bakımsızlık ve ihmamsızlıktan belgelerin çürümeye terk edildiği ortadadır.

Fakat bütün olumsuz şartlara rağmen üzerinde yaşadığımız vatanımız için şehit ya da gazi olmuş tarihî şahsiyetlerimizin Türk gençliğine tanıtılması gerektiği kanaatindeyiz. Hiçbir mazeret, hiçbir gerekçe bizi bu araştırmadan alıkoymamalıdır. Vatanımıza ve milletimize hizmetleri geçmiş bütün tarihî şahsiyetleri tanımak, Türk gençliğinin şiarı olmalıdır. Bizi gerçek tarihimizden koparıp uyduruk bir tarih ile oyalamak ve avutmak isteyen kimseler de olabilir. Bütün bunlar Türk gençliğini yıldırmamalıdır. Türk gençliğinin behemehal yapması gereken şey, ne pahasına olursa olsun ecdadını tanımak olmalıdır. İşte bu çerçevede Millî mücadele döneminde siyasî çalışmaların yürütülmesinde hizmetleri olan Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'den bahsetmek istiyoruz.

### Tahsili ve Yetiřmesi

Yusuf Kemal Bey, 17 Temmuz 1878 tarihinde Sinop'a bağlı Boyabat kazasının Sakız köyünde doğmuştur. <sup>1</sup> Dedesi Boyabat'ın eşrafından Hacı Yusuf Efendi'dir. Yusuf Kemal, dedesinin (annesinin babası) vefatından sonra doğduğu için onun adı verilmiştir. İlimiye sınıfına mensup bir ailedendir. Babası Hasan Raci Efendi, <sup>2</sup> Nuvab Mektebi <sup>3</sup> mezunudur. <sup>4</sup> Anadolu'nun muhtelif yerlerinde naiblik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. Annesi Fatma Hanım'dır. <sup>5</sup> Yusuf Kemal, üçü erkek, birisi kız

1 TBMM Arşiv., TKÖ. Dosya No. 3, Sicil No. 266 (Türkiye Bıylık Millet Meclisi Arşivi, Ter-cümei Hal Kağıdı Örneği); TBMM Arşiv, Osmanlı M.M. Devre, I-IV, Dosya No. 15, Sicil No. 148 (Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Osmanlı Meclisi Mebusanı); Rıza Nur, Moskova, Sakarya Hatıraları, İstanbul 1991, s. 5 (Kısaltma; Nur, Moskova); Rıza Nur, Hayat ve Hatıralarım, İstanbul 1992, C: 1, s. 299. (Kısaltma; Nur, Hayat); Yusuf Kemal'in nüfus kaydıyla ilgili olarak Boyabat Nüfus Müdürlüğü'ne tarafımızdan 19 Ocak 1996 tarihli bir dilekçe ile müracaat edilmiştir. İlgili müdürlüğün 14 Şubat 1996 tarih ve 662-416 sayılı yazı ile dilekçemiz Durğan nüfus müdürlüğüne havale edilmiştir. Adı geçen müdürlük, 16 Şubat 1996 gün ve 208 sayılı yazı ile kendilerine bağlı Çarşamba nahiyesi Sakız köyünde soyadı TENGİRŞENK olanların bulunduğu fakat Yusuf Kemal TENGİRŞENK adına rastlanmadığını tarafımıza bildirmiştir.

2 Ansiklopedilerde bazı eksik bilgiler mevcuttur. Meselâ kimlik bilgisiyle ilgili olarak babasının adı Harun Raci olarak geçmektedir. Bk. Kim Kimdir, İstanbul 1961-1962, s. 606; Babasının adı Hasan Raci'dir; Bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 8.

3 Kadı yetiřtiren okul.

4 Akis Dergisi, 9 Ocak 1961, s. 8.

5 TBMM Arşiv, DN. 3, S. N. 266; Annesi Yusuf Kemal'i çok severdi. Hasan Raci Efendi, ikinci evliliği yaptıktan sonra huzuru bozulmuştur. Bu ikinci evliliğin ortaya çıkardığı olumsuzluk en çok Yusuf Kemal ile annesi üzerinde etkili olur. Zaten bu olaydan sonra hem Yusuf Kemal, hem de ailenin diğer fertleri babalarından ayrılacaklardır. Yusuf Kemal, İstanbul'da tahsilde iken annesinin vefat ettiğini öğrenmiştir. Bk. Tengirşenk, a.g.e., s. 7-8.

olmak üzere dört kardeşten en küçüğüdür. Ağabeyi Nuri Bey'in Yusuf Kemal'in yetişmesinde büyük yardımı olmuştur.<sup>6</sup>

Yusuf Kemal, beş yaşında Boyabat'ta Sıbyan Mektebi'ne başladı.<sup>7</sup> Taş Mektep olarak da isimlendirilen bu okulda herkesten önce hatim indirerek Rüşdiye'ye kaydoldu. Babasının Taşköprü'ye tayini üzerine tahsiline orada devam etti.<sup>8</sup> Yusuf Kemal Taşköprü'de 10 yaşında Rüşdiye'yi pekiyi derece ile bitirdi. 1889 yılının baharında babasıyla birlikte okumak için İstanbul'a geldi.

Y. Kemal, 1889 yılının Eylülü'nde Şehzadebaşı'ndaki Numune-i Terakki Mektebi'ne<sup>9</sup> imtihanla kaydını yaptırdı.<sup>10</sup> Ücretli olan bu okula üç ayda bir altın ödeniyordu. Y. Kemal, çalışkanlığıyla, sevimliliğiyle ve zekâsıyla kısa zamanda dikkatleri üzerine çekerek sınıf birincisi oldu.<sup>11</sup> Okula kayıt yaptırırken bir altın ödemişlerdi. Fakat daha sonra şeref öğrencisi olduğu için kendisinden ücret alınmadı.<sup>12</sup>

6 Yusuf Kemal'in yetişmesinde büyük emeği geçen ağabeyisi Abdülhat Nuri Bey, ona âdeta balık yapmıştır. Abdülhat Nuri Bey, zamanının münevver şahsiyetlerindedir. Yusuf Kemal'in müsbet ilimlerle meşgul olması için ihtimam göstermiştir. Abdülhat Nuri Bey, 1888-1894 yılları arasında Sabah gazetesinde yazılar yazmıştır. 1894 yılında Kastamonu'ya sürgüne gönderildi. Daha sonra tekrar 1897 yılında Yusuf Kemal'in ifadesiyle "O zaman dünya ile münasebeti pek nadir olan" Kastamonu'nun Cide kazasına yine sürgüne gönderildi. Orada bir süre dava vekilliği (avukatlık) yaptı. Halkla iyi bir diyalog kurdu. Daha sonra Zonguldak'ın Safranbolu kazasında dava vekilliğine devam eden Abdülhat Nuri Bey, II. Meşrutiyet'in ilânından bir süre önce tekrar Kastamonu'ya dönerek dava vekilliğine devam etmiştir. Bk. Tengirşenk, a.g.e., s. 10-93; Diğer iki kardeşinin isimleri; Abdüssamed ve Avide'dir (Y. Kemal Tengirşenk'in yeğeni sayın Oktay Tengirşenk'in 16.02.1996 günkü mektubundan. Mektup arşivimizdedir).

7 TBMM Arşiv, TKÖ., DN. 3, SN. 266.

8 TBMM Arşiv, TKÖ. D. N: 3, S. N: 266.

9 Numune-i Terakki Mektebi, 1884 yılında Selanikli Abdi Kemal ve Bahriye emekli yüzbaşılardan Nadir Bey tarafından açılmıştır. Zamanının en modern okuluymdu. 1888 yılında Şehzade Camii'nin yanında bulunan Mümtaz Bey konağına taşınmıştı. Bk. Enver Behnan Şapolyo, **80. Yıl İstanbul Erkek Lisesi (1884-1964)**, İst. 1964, s. 15-16; Ayrıca bk. Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. 3-4, İst. 1977, s. 933; Y. Kemal, bir yıl sonra bu okula kaydını yaptırmıştır.

10 Tengirşenk, a.g.e., s., s. 19; Akis, a.g.y., s. 8.

11 Nur, **Hayat** C. 3, s. 113 Tengirşenk, a.g.e., s. 23; Y. Kemal'in zekâsı gerçekten dikkat çekicidir. Nitekim Millî Mücadele esnasında Y. Kemal Bey, TBMM Hükümeti'nin tensibiyle ve heyet başkanı olarak Moskova'ya müzakerelerde bulunmak üzere gitmeden önce Ankara'da bulunan İzzet Paşa ile görüşme yaparak onun fikrini almıştı. Dr. Rıza Nur'la birlikte gerçekleşen bu görüşmede Bolşeviklerle yapılması düşünülen muahedenin İngilizler'le ilişkilerimizde nasıl bir etki yapacağı konusu görüşüldü. Görüşme sırasında İzzet Paşa, Y. Kemal Bey'e şunları söyledi; "A! Sen çok zekisin. Seni çok sevdim". İzzet Paşa, Y. Kemal'in çok zeki olduğunu belirttiikten sonra Arnavut olup olmadığını sordu. Mutlaka Arnavut olması gerektiğini (sanki zeki olmak için Arnavut olması gerekiyormuş gibi) söyledi. Bk. Nur, **Moskova** s. 5; Tengirşenk, a.g.e., s. 7; Naşit Hakkı Uluğ, "Vatan Hizmetinde", **Cumhuriyet**, 22 Eylül 1968;

12 Tengirşenk, a.g.e., s. 21.

Y. Kemal, Numune-i Terakki Mektebi'nde iki yıl okuduktan sonra 1891 yılında Topbaşı Askerî Rüşdiye'sine imtihan vererek dördüncü sınıfına kabul edildi. <sup>13</sup> İki ay bu okula devam etti. Daha sonra kaydını Fatih Askerî Rüşdiyesi'ne aldırdı. <sup>14</sup> İki ay geç başlamasına rağmen 600 kişilik sınıfta yıl sonu yapılan imtihanda birinci oldu. <sup>15</sup> 1892 yılında bu okuldan pekiyi dereceyle mezun oldu. Aynı yıl Kuleli Askerî İdadisi'ne kaydını yaptırdı. <sup>16</sup>

Y. Kemal'in Kuleli İdadisi'ndeki ilk yılları, yönetime karşı gizli cemiyetlerin yoğunlaşmaya başladığı dönemdir. Özellikle Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye gibi tahsil çevresi bu tür cemiyetler için müsait bir ortam oluşturmaktaydı. <sup>17</sup> Y. Kemal Kuleli İdadisi'nin birinci sınıfında (1892) "Mektepliler Cemiyeti" adıyla anılan gizli cemiyete üye oldu. Giriş merasiminde Tunalı Hilmi <sup>18</sup> tarafından yemin ettirildi. Bu merasim, gizli faaliyetlerin yoğunlaştığı bir mekân olan Çarşamba'da sınıf arkadaşı Sami'nin evinde gerçekleşti. <sup>19</sup>

Y. Kemal sosyal faaliyetlerine devam ederken derslerini de ihmal etmiyordu. Çevresi genişlemişti. Üçüncü sınıfta iken (1894) arkadaşlarıyla birlikte bir av partisinde parmaklarından yaralandı. Bu durumda Y. Kemal'in Kuleli Askerî İdadisi'ne devam etmesine imkân yoktu. Y. Kemal, ayrıca Teftiş-i İnsanî Askerî Heyeti'nin kararıyla izinsiz ava gittiği gerekçesiyle ihraç olunacaktı. Ancak söz konusu heyet, Y. Kemal'in okuldaki başarısını dikkate alarak Askerî Tıbbiye'ye nakline karar verdi. <sup>20</sup> Y.

<sup>13</sup> TBMM Arşiv., TKÖ, DN. 3, S. N. 266; Ethem Rubi, "Siyasi Sıralarımız (Yusuf Kemal Bey), İleri Gazetesi, 13 Haziran 1337; Akis a.g.y., s. 8.

<sup>14</sup> Tengirşenk, a.g.e., s. 26; Fatih Askerî Rüşdiyesi'nde okuduğu dersler ve hocaları için bk. *Salname-i Askerî*. Yıl: 1308, s. 111-112.

<sup>15</sup> Tengirşenk, a.g.e., s. 30.

<sup>16</sup> TBMM Arşiv., TKÖ, DN. 3, SN. 266; Rubi, a.g.m., İleri, 13 Haziran 1337; Kuleli İdadisi'nde okutulmuş dersler ve hocaları için bk. *Salname-i Askerî*. Sene: 1309, s. 90-92.

<sup>17</sup> Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İst., 1952, s. 104.

<sup>18</sup> Tunah Hilmi. (1871-1928) Türk siyaset adamı ve yazar. Yusuf Kemal Bey'in girmiş olduğu Cemiyet, Tunah Hilmi'nin Gülhane Tıbbiyesi'nde öğrenci iken kurduğu "Gizli Mektepliler" adındaki cemiyettir. Sonradan bu Cemiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir. Bk. *Türk Ansiklopedisi*, C. 31, Ank., 1982, s. 492; Tengirşenk, a.g.e., s. 35.

<sup>19</sup> Ahmet Bedevi Kuran, *İktidap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İst., 1945, s. 225; Hüsamettin Er-türk, *İki Devrin Perde Arkası*, İst., 1957, s. 15.

<sup>20</sup> TBMM Arşiv., TKÖ, D. N. 2, S. N. 266; Uluğ, a.g.m., *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1968; Nur. Hayat, c. 1, s. 300; Y. Kemal'in okul arkadaşı Ethem Rubi, sözkonusu kararlar ilgili şunları belirtir: Müşarun ileyhin (Y. Kemal'in) müstesna zekâsına hürmetendir ki, Kuleli İdadisi'nden ihracı lâzım gelen Y. Kemal'e istisnâî, gayr-i kanunî bir muamele yapılarak Askerî Tıbbiye'ye nakledildi. Rubi, a.g.m., İleri Gazetesi, 13 Haziran 1327.

Kemal, bu karardan sonra Askerî Tıbbiye İdadisi'nin üçüncü sınıfına kaydını yaptırdı. <sup>21</sup> Bu okulda da Kuleli İdadisi'nde olduğu gibi gizli cemiyetin faaliyetlerine katılıyordu. <sup>22</sup> Bu tür faaliyetlerde bulunurken bazen yakalandığı oluyordu. Bu okulun üçüncü sınıfını başarıyla tamamladı ve sene sonunda yapılan imtihanında yine birinci oldu. 1896 yılında o zaman Topkapı Sarayı'nın içinde bulunan Âli Tıbbiye'ye geçti. <sup>23</sup> Y. Kemal, burada bir yıl okuduktan sonra parmaklarının hareket etmediğini gerekçe göstererek askerî doktor olamayacağını belirten bir dilekçe ile ihracını talep etti. <sup>24</sup> Y. Kemal'in talebi uygun bulunarak "parmakları hareket edemez binaenaleyh askerî doktor olamaz" şeklinde malulen Tıbbiye'den ihracına karar verildi. <sup>25</sup> Y. Kemal, Tıbbiye'den ayrıldıktan sonra Kastamonu'da bulunan ağabeyi Nuri Bey'in yanına gitti. <sup>26</sup> Orada Hukuk Mektebi'nin imtihanlarına hazırlandı. Bu okulun imtihanlarına girebilmesi için Arapça grameri öğrenmesi gerekiyordu. Nuri Bey'in temin ettiği bir hoca ile Sarf ve Nahve çalıştı. <sup>27</sup>

Y. Kemal, burada, üç yıl kaldıktan sonra Hukuk Mektebi'nin imtihanlarına girmek üzere tekrar İstanbul'a döndü. <sup>28</sup> 1901 yılında hukukun imtihanlarına girdi ve okula kaydını yaptırdı. Bu sırada annesini kaybetti. <sup>29</sup> Bu olumsuz duruma rağmen yıl sonunda yapılan imtihanında yine birinci oldu. <sup>30</sup>

Y. Kemal, Hukuk Mektebi'nin ikinci sınıfına devam ederken diğer taraftan da Yahudi Mektebi'nde hocalık yapıyordu. Fakat maaşı az olduğu için yeni bir iş de arıyordu. Nihayet Sabah Gazetesi'nde üç ay denenmek üzere işe kabul edildi. <sup>31</sup> Gazetede önceleri kâtiplik yaptı. Daha sonra eksik sütunların yerine "şunu-u mütenevvia" başlığı altında yazılar yazdı.

21 TBMM Arşiv. D.N. 3, S. N: 266; Nur a.g.e., s. 300; Akis, a.g.y., s. 8.

22 Tengirşenk, a.g.e., s. 43-45.

23 TBMM Arşiv., TKÖ. D. N: 3, S. N: 266; Nur a.g.e., s. 300; Âli Tıbbiye'de okutulan dersler ve hocaları için bk. Salname-i Askerî Sene: 1311-1312, s. 78-81.

24 TBMM Arşiv, TKÖ. DN. 3, SN. 266.

25 TBMM Arşiv., TKÖ. DN. 3 SN. 266 Nur, a.g.e., I, s. 300; Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 22 Eylül 1968; Y. Kemal'in Tıbbiye'deki arkadaşı Ethem Rubi, Y. Kemal'in siyasi suçlu olarak okuldaki ihraç edildiğini belirtmektedir. Bk. İleri, 13 Haziran 1337.

26 TBMM Arşiv., TKÖ. DN. 3, SN. 266; Akis, a.g.y., s. 8.

27 Osmani medreselerinde okutulan Arapça temel gramer kitaplarıdır.

28 Akis, a.g.y., s. 8.

29 Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 22 Eylül 1968; Tengirşenk, a.g.e., s. 71.

30 Tengirşenk, a.g.e., s. 71-83.

31 TBMM Arşiv., DN. 3, SN. 266.

İlk ayın sonunda 300 kuruş, daha sonra her ay 100 kuruş zam yapılarak üçüncü ay sonunda 500 kuruş maaş almaya başladı. Gazetede daha sonra tercüme işiyle görevlendirildi. Y. Kemal'in Sabah Gazetesi'nde çalışması dördüncü sınıfın imtihanlarına kadar devam etti.<sup>32</sup> Mezuniyet imtihanında mecele dersinden en yüksek puanı Y. Kemal aldı. Hukuk Mektebi'nden mezun olan 134 kişi arasından üçüncü olarak 4 Ocak 1905'de 18. dönem olarak alıyyül-âlâ (Pekiyi) derece ile mezun oldu.

### **Yusuf Kemal Bey'in Anadolu'ya Geçmesi**

Yusuf Kemal Bey, Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra II. Meşrutiyet'in ilânına kadar İstanbul'da avukatlık yaptı. II. Meşrutiyet'in ilânıyla açılan Meclis-i Mebusan 1. ve 4. devresinde Kastamonu mebusu olarak bulundu. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız kısım, Yusuf Kemal Bey'in millî mücadele öncesine ait faaliyetleridir. Biz burada daha ziyade onun Anadolu'ya geçişi ve millî mücadele dönemine ait faaliyetlerinden Moskova Muahedesi ile ilgili çalışmaları üzerinde durmaya çalışacağız.

16 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan'ın İngilizlerce basılmasından sonra tepkiler iyice artmaya başladı. Yurdun çeşitli yerlerinden gerekli tedbirlerin alınması konusunda Heyet-i Temsiliye'nin artık tamamen devreye girmesi için haberleşmeler oluyordu. Mart ayının sonuna yaklaşırken mebusların Ankara'ya doğru geçişi yoğunluk kazanmaya başladı. 21 Mart'ta İsmail Fazıl Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Celalettin Arif, Rıza, Reşit Ankara'ya doğru yola çıkmışlardı.<sup>33</sup> 24 Mart'ta Hüseyin Avni, Zihni, Necip ve Necati Bey'ler de İstanbul'dan ayrılmışlardı.<sup>34</sup>

Yusuf Kemal Bey de Meclis-i Mebusan'ın işlemez hâle geldiğini görmekte ve mebusluk görevini yapamamanın ezikliğini benliğinde hissetmekteydi. Daha önce 1919 yılında yapılan seçimlerde mebus seçilmesinden dolayı Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'dan şöyle bir tebrik almıştı:

"Dersaadet'de Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Beyefendi'ye,  
6 Kamun-ı sani 1336

<sup>32</sup> Tengirşenk, a.g.e., s. 84.

<sup>33</sup> Yücel Ozankaya "Aydınların Ankara'ya Kaçışı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, (AAMD) C. V. S. 13. Kasım 1988, s. 132.

<sup>34</sup> Ozankaya, a.g.m., s. 134.

Bilvasıta yazılan telgrafnamenin vasıl olup olmadığına işaret ve mukadderat-ı atıye hakkında aray-ı saibelerinden istifade ve teat-i efkar edilmek üzere bir iki gün Ankara'ya teşrifleri ve yevm-ü hareketlerini iş'arını rica ederiz efendim.

Mustafa Kemal"

Yusuf Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafına şu karşılığı verdi:

"Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne,

C. 6 Kanun-ı sani 1336

Bilvasıta çekildiği beyan buyurulan telgrafnameyi aldım. Pazartesi günü açılacak olan meclisin meşgalinden fırsat bulduğum anda Ankara'ya hareket edeceğim efendim.

Yusuf Kemal" <sup>35</sup>

Yukarıdaki telgraflardan anlaşılacağı gibi Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya gitme konusunda Meclis-i Mebusan'ın açılmasından önce Anadolu'da bulunan Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurmuştu. Meclis'in İngilizler tarafından basılması, bazı mebusların Malta'ya sürgüne gönderilmesi, devletin ve milletin haysiyetinin ayaklar altına alınması ve böylece İstanbul'da vatani kurtarmak için hiçbir şeyin yapılamaz hâle gelmesinden dolayı Anadolu'ya geçmeye karar verdi. <sup>36</sup> Yusuf Kemal Bey, bu kararı Rıza Nur'a açtı. O da kabul etti. Böylece her ikisi Anadolu'ya gitmeye karar verdikten sonra bu fikirlerini Meclis'te bulunan diğer arkadaşlarına söylediler. Bunun üzerine Meclis'te bulunan mebuslar <sup>37</sup> özel bir toplantı yaparak Anadolu'ya gitmek üzere bir heyet seçtiler. Bu heyetin iki ismi daha önce Ankara'ya gitmeye karar vermiş olan Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerdi. Bu toplantıda Abdullah Azmi (Eskişehir), Vehbi (Konya) Efendiler seçildiler. Seçilen bu heyetin görevi, kendi aralarında verdikleri karara göre, İstanbul ile Ankara arasında "söz-birliği ve el birliği yapmaktır". Dört kişiden oluşan bu heyet daha sonra Ayan Reisi Tevfik Paşa'ya giderek onun tasvibini aldılar. <sup>38</sup> O sırada ik-

<sup>35</sup> Tengirşenk, a.g.e., s. 138.

<sup>36</sup> a.g.e., s. 134; Halide Edip, Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beyler'in Ankara'ya geçmeleri konusunda şunları yazmaktadır:

"Konya meselesi çözümlenince Y. Kemal ve Dr. Rıza Nur Beyler Ankara'ya gelip çalışmak kararı verdiler. Bk. Halide Edip Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İst. 1987, s. 112; Ahmet Tahtakılıç, *Y. Kemal Bey'in kendi kararıyla Anadolu'ya geçtiğini özellikle vurgulamaktadır. (Sayın Ahmet Tahtakılıç ile 1 Ekim 1996 tarihindeki Mülakat).*

<sup>37</sup> Abdullah Azmi, Vehbi, Rıza Nur ve Yusuf Kemal tarafından Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 29 Mart 1336 tarihli telgrafta verilen bilgiye göre, buradaki mebus sayısı 60 kadardı. Bk. Tengirşenk, a.g.e., s. 138.

<sup>38</sup> Nur, a.g.e., C. 1, s. 545.

tidarda Salih Paşa Hükümeti bulunmaktaydı.<sup>39</sup> Bundan sonra Salih Paşa hükümetiyle bir görüşme yapıldı. Bu görüşmede, Salih Paşa tarafından Anadolu ile İstanbul'un birlik ve beraberlik içinde çalışmalar yapması gerektiği belirtildi. Bu hususun heyet tarafından Ankara'ya anlatılması istendi.<sup>40</sup> Dört kişilik Mebus heyeti, görüşmelerini tamamladıktan sonra 27 Mart 1920 günü İstanbul'dan ayrılarak 2 Nisan günü Ankara'ya geldi.<sup>41</sup>

### **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve Yusuf Kemal Bey'in Moskova Heyeti'nde Görevlendirilmesi**

Anadolu'da gelişmeye başlayan Millî Mücadele ruhu, yeni kurulan ve millet hâkimiyetine dayanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile hukukî ve siyasî bakımdan da değerini bir kat daha artırmıştır. Millî iradeyi gerçekleştiren ilk meclis 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılmıştır.<sup>42</sup>

Y. Kemal meclisin açılışı ile ilgili duygularını şöyle aktarmaktadır: "Başlarında M. Kemal Paşa olduğu halde Hacı Bayram Camii'nde toplanıp sonra oradan eski meclis binasına, İttihat ve Terakki'nin bizim mimarî üslubumuzda yaptırdığı o mübarek binaya giden mebuslar neler yaptılar? Tarih ortada: Yeni bir devlet kurdular, Türkiye'nin çocukları Padişahın irşadına falan veya filan devletin elçisinin teşvikine kapılmadan memleketi idareye koyuldular. Yeni Türk Devleti o gün kuruldu."<sup>43</sup> Y. Kemal Bey, 23 Nisan'ın, Türk'ün en büyük millî bayramı olmasını temenni etmişti. Nitekim Meclis'in açıldığı gün olan bu tarih, 1927 yılından beri Millî Bayram olarak kutlanmaktadır.

Meclis, ilk toplantısında kendi adını koydu; "Türkiye Büyük Millet Meclisi." Meclis Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa seçildi ve hemen çalışmalarına başladı. Aynı gün TBMM'nin İstanbul'dan katılan mebuslarla birlikte meydana geldiğine dair karar çıkarıldı.<sup>44</sup> Yeni kurulan meclis,

39 Feridün Ergin, "Millî Mücadele'de İstanbul Hükümetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VII, S. 21, Temmuz 1991, s. 49.

40 Nur a.g.e., C. I, s. 545.

41 Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İst., 1978, s. 232; Tengirşenk, a.g.e., s. 137; Ozan-kaya, a.g.m., s. 141; Utkan Kocutürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Gün-lüğü*, Ank., 1992, s. 140.

42 Meclis'in ilk toplantısını açan en yaşlı mebus Şerif Bey (Sinop), "Milletimizin dahili ve harici istiklâl-i tam dahilinde makadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilân ederek Büyük Millet Meclisi'ni açıyorum" demiştir. Bk. Hıfzı V. Velidedeoğlu, *Millî Mücadele An-larım*, Ank., 1983, s. 48-49.

43 Tengirşenk, a.g.e., s. 139.

44 Karar No. 1: *Düster*, Tertip. 3, C. I, s. 1.



milletin tek temsilcisi sıfatıyla kuvvetler birliğini benimsemiştir. Meclis'in başkanı aynı zamanda hükümet ve devlet başkanıydı. TBMM'de 25 Nisan 1920 günü onbeş kişilik Layiha Encümeni seçildi. Y. Kemal Bey de bu encümenin içindeydi.<sup>45</sup> Aynı gün Kuvve-i İcra'ye'nin teşkiline karar verilerek sekiz kişilik ilk geçici kabine kuruldu.<sup>46</sup> Geçici kabine kurulduktan sonra vekâletlerle ilgili çalışmalara başlandı. Nihayet 4 Mayıs 1920'de ilk icra vekilleri heyeti oluşturuldu. Meclis'in ilk kabinesi onbir vekilden oluşuyordu.

Y. Kemal Bey, İktisat Vekili olarak ticaret, sanayi, ziraat, orman ve maden işlerinden sorumluydu.<sup>47</sup> Bu vekâlete 99 oyla seçilmişti: Yönetim geçici olarak düşünüldüğünden hükümeti oluşturan milletvekillerine "Vekil" denilecekti. Y. Kemal Bey, İktisat Vekilliği'ni 16 Mayıs 1921 yılına kadar yürüttü. Bu görevi esnasında 16 Mart 1920'de Moskova Antlaşması'nı imzaladı.

TBMM'yi açıldıktan sonra 1919 yılının baharında millî mücadelenin zımmatları tarafından başlatılan Bolşevikler'le ilgili görüşmelerin farklı kanallarla değil tek kanala toplanması ve bu temasların yetkili kişilerle yapılması ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Ayrıca Karabekir Paşa, Moskova'ya gönderilecek heyet konusunda 5 Mayıs 1920 günlü telgrafında; Kızılordu'nun Azerbaycan'a girmesinden sonra bu heyetin gönderilmesinin daha da müstacel hâle geldiği üzerinde durmaktaydı.<sup>48</sup>

Yusuf Kemal Bey, 5 Mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan İcra Vekilleri toplantısında Bolşevikler'le temas kurulması konusunda teklifte bulundu. Bu teklif üzerine Bolşevikler'in Anadolu'yla ilgili nasıl bir politika uygulamak istediğini öğrenmek amacıyla, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in<sup>49</sup> başkanlığında bir heyetin Mos-

45 Nakleden: İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, TBMM Yay., s. 40. (TBMM ZC. D. I. C. 1, s. 62-63; TBMM Arşiv. Şube ve Encümenler Defteri, D. I, Esas, N. 9).

46 Karar N. 5: *Düstur*, Tertip. 3. C. I, s. 2; Uluğ, a.g.e., s. 240; İlk İcra Encümeni şu isimlerden oluşmaktadır: Mustafa Kemal Paşa (Ankara), Celalettin Arif (Erzurum), Cami (Aydın), Bekir Sami (Amasya), Fevzi (Kozan), Hamdu'llah Suphi (Antalya), İsmet (Edirne), Bk. Ezherli, a.g.e., s. 41.

47 Naşit Hakkı Uluğ, *Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 1973, s. 242.

48 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1990, s. 659.

49 Sami Bey, Kuzey Kafkasyalı bir prens ailesindendi. Osmanlı idaresinde birçok görevlerde bulunmuş, valilik yapmıştı. Millî mücadelenin ilk günlerinde Anadolu'ya katılmıştı. Batı idealinin aşırı taraftarıydı. Bk. Sonyel, a.g.e., s. 8/n. 32; Ayrıca bk., Adıvar, a.g.e.s. 165; Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 25 Eylül 1968.

kova'ya gönderilmesi için karar alındı. İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey ve Rize Mebusu Osman Bey'den oluşan bir heyet oluşturuldu.<sup>50</sup> Bu heyete 8 Haziran'da Erzurum'da Karabekir'in tensibiyle askerî müşavir olarak Yarbay Seyfi Bey ile Dr. İbrahim Tali Bey iştirak edecekti.<sup>51</sup>

Heyet, 11 Mayıs 1920 günü Ankara'dan ayrılarak<sup>52</sup> 25 Mayıs'ta Erzurum'a vardı.<sup>53</sup> Moskova heyeti, burada bir ay kadar kaldı.<sup>54</sup> Bu arada heyet üyeleri, Karabekir'in heyet başkanı olarak veya askerî müşavir olarak kendilerine katılmaları ricasında bulundular. Fakat o günlerde Elviye-i Selâse'de (Kars, Batum, Ardahan) Ermeniler'in gasp ve yağmaları devam ediyordu. Elviye-i Selâse Heyet-i Temsiliyesi adına Oltu Mutasarrıfı Yusuf Ziya Bey, Karabekir Paşa'dan yardım istemekteydi. Karabekir, daha önce de konuyu Ankara'ya bildirmiş fakat herhangi bir cevap alamamıştı. Bunun üzerine Karabekir, hem Ermeniler üzerine yapılması düşünülen harekâtı, hem de heyetin söz konusu teklifini 30 Mayıs 1920 tarihli bir telgrafla Ankara'ya bildirdi.<sup>55</sup> Ankara'dan 6 Haziran 1920 tarihli verilen cevapta Ermeniler üzerine harekât için de müsaade edildi. 19 Haziran günlü telgrafta da Karabekir'in Heyet'e delege tayin edildiği bildirildi.<sup>56</sup> Karabekir, Ankara'dan gelen bu talimat üzerine 23 Haziran'da Ermeniler üzerine harekâtı başlattı.<sup>57</sup> Fakat aynı gün akşamı Mustafa Kemâl Paşa'dan gelen bir telgraf üzerine harekât durduruldu. Buna sebep Çiçerin'den gelen bir mektuptu. Mektupta, Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Millî'de belirtilen haricî siyasetini memnunlukla karşıladığını belirtmekte, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırları adalet ve millî menfaatlere

50 Tengirşenk, a.g.e. s. 14; Nutuk, c. II, s. 315; Mazhar, Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber**, C. II, Ank., 1986, s. 591; Öztoprak, 11 Mayıs'ta Moskova'ya giden heyetin içinde R. Nur'un bulunduğunu yazmaktadır. B. İzzet Öztoprak, "Bekir Sami Bey'in İstifa Meselesi", AAMD, C. IX, S. 25, Kasım 1992, s. 96; Halbuki söz konusu heyette (11 Mayıs 1920'de Moskova'ya giden heyet) R. Nur, bulunmamaktaydı, R. Nur, ikinci kez Moskova'ya giden heyetin içinde bulunmuştur.

51 Tengirşenk, a.g.e., s. 143.

52 Tengirşenk, a.g.e., s. 141; 9 Haziran 1923 tarihli İngiliz istihbarat raporunda Moskova Heyeti'nin Ankara'dan ayrılışı 5 Mayıs olarak verilmektedir. Bk. Sonyel, a.g.m., Belleten, s. 179, s. 2228; Belen ise Heyetin Ankara'dan hareketini 21 Mayıs olarak vermektedir. Bk. Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara, 1983, s. 180; Bekir Sami Bey'in heyetiyle ilgili her iki tarihin tashih edilmesi gerekir.

53 Karabekir, a.g.e., 720; Altay, Heyet'in 13 Haziran'da Konya'dan geçtiğini yazmaktadır. Heyet, 25 Mayıs'ta Erzurum'da olduğuna göre Altay'ın verdiği tarihte bir yanlışlık olmalı, Fahrettin Altay, **Onyıl Savaş ve Sonrası**, İstanbul, 1970, s. 248.

54 Karabekir, a.g.e., s. 777.

55 Karabekir, a.g.e. s. 726-727; Uluğ, a.g.e., s. 264.

56 Karabekir, a.g.e., s. 771.

57 Tengirşenk, a.g.e., s. 142; Karabekir, a.g.e., s. 250.

göre çözümlenmesi konusunda arabuluculuk yapmayı teklif ediyordu.<sup>58</sup> Harekâtın iptal edilmesiyle Karabekir'in heyete katılması imkânsız hâle gelmişti. Çünkü Ermeni meselesi halledilmeden Karabekir, ayrılmak istemiyordu.<sup>59</sup> Ermeniler üzerine hareket yapılmış olsaydı, Moskova'ya giden kara yolu da açılmış olacaktı.

### Moskova'daki Görüşmeler

Bundan sonra heyet, 27 Haziran'da Erzurum'dan ayrılarak 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı.<sup>60</sup> Türk heyeti, Moskova'ya geldiği zaman hiçbir karşılama yapılmadı.<sup>61</sup> O günlerde yapılan Komintern'in ikinci kongresi, özür olarak öne sürülüyordu.<sup>62</sup> Kendilerine karşı gösterilen bu ilgisizlik Türk heyetini öfkelen diriyordu. Bu arada Yusuf Kemal Bey, Moskova'da olduğunu tahmin ettiği Mustafa Suphi'yi araştırdı. Paris'te öğrencilik yıllarında birlikte olmuşlardı. Bolşevikler'le görüşmelerde M. Suphi'nin faydalı olabileceğini ümit ediyordu. M. Suphi'nin Bakü'de olduğunu öğrendi. Bunun üzerine ona Moskova'ya gelmesini ve görüşmelerde yardımcı olmasını belirten bir mektup yazdı. Fakat Yusuf Kemal Bey, mektubuna bir cevap alamadı.<sup>63</sup>

Türk heyeti, 24 Temmuz'da Bolşevik Rusya'nın Hariciye Vekili, Çiçerin tarafından kabul edildi. Uzun bir aradan sonra 4 Ağustos'ta tekrar görüşmelere başlandı. Bu görüşmede Ermeni meselesi, yardım ve daha önce Türkiye adına gayr-i resmî olarak Baha Sait tarafından yapılan anlaşmanın geçersiz olduğu gibi konular görüşüldü. Bolşevikler tarafından

58 Mete, Tunçay *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Ankara, 1967, s. 71-72; İleri, a.g.e., s. 118.

59 Karabekir, a.g.e. s. 726-727; Uluğ a.g.e., s. 264.

60 Tengirşenk, a.g.e., s. 145; Karabekir, a.g.e., s. 785; Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, İst., 1984, s. 256, s. 62; Aydemir, a.g.e., s. 421.

61 Karabekir, a.g.e., s. 783; Tevetoğlu, a.g.m., s. 44.

62 TBMM GCZ, D. I, C. I, s. 159; Kamuran, *Gitrün Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991, s. 36.

63 Y. Kemal Bey, Hatıralarında M. Suphi'nin mektubuna "cevap bile vermedi" şeklinde şikâyetlerini belirtmektedir. Ancak Tevetoğlu'nun M. Suphi'ye atfen verdiği bilgide Y. Kemal Bey'in M. Suphi'ye bir mektubundan bahsetmektedir. Tevetoğlu'nun verdiği bilgiye göre, M. Suphi, Y. Kemal Bey'in mektubundan son derece memnun olduğu anlaşılmaktadır. M. Suphi mektubunda Y. Kemal Bey için "eski arkadaşım" tabirini kullanmakta ve Moskova'ya gönderilen heyetle ilgili olarak "TBMM'nin bir başarısıdır" değerlendirmesini yapmaktadır. Y. Kemal Bey'in söz ettiği mektubun bu mektup olduğu ancak eline ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bk. Tevetoğlu, "Mustafa Suphi'nin Bakü'de Kurduğu Türkiye Komünist Partisi", *Türk Kültürü*, S. 54, Nisan 1967, s. 440-441.

Brest Litovsk Antlaşması'nın değiştirilmesi teklif edildi. Bekir Sami Bey, durumun çok kritik olduğunu anlatmaya çalışarak görüşmelerin başarılı bir sonuca bağlanması gerektiğini söyleyerek geçiştirmeye çalıştı.<sup>64</sup>

Nihayet 24 Ağustos'ta, o güne kadar görüşülen konular parafe edildi. Söz konusu antlaşma taslağı şu önemli maddelerden oluşmaktaydı: Taraflar birbirlerine zorla kabul ettirilen herhangi bir antlaşmayı tanımayacak; o güne kadar Çarlık Rusyası ve Osmanlı Devleti'nin arasında imzalanmış bulunan bütün antlaşmalar, bundan böyle yürürlükten kaldırılmış sayılacak. Boğazlar bütün dünya ticaret gemilerine açık tutulacak fakat boğazlar rejimi ileride Karadeniz devletleri arasında yapılacak bir konferansta tespit edilecek. Yapılacak askerî ve malî yardımdan antlaşmada söz edilmeyecekti.<sup>65</sup>

Antlaşma'nın paraf edilmesinden sonra Çiçerin, 27 Ağustos gecesi Bekir Sami Bey'i davet ederek, Türkiye'den tek bir isteği olduğunu söyledi. İsteği şuydu; Türk yönetimi, Bolşevikler'e karşı uyguladığı siyaseti değiştirmek ve Türk-Rus Antlaşması'ndan vazgeçmek kararını alırsa, Sovyet yönetimine önceden bilgi verecektir. Buna karşılık B. Sami Bey, Ankara'nın Türk bağımsızlığını kısıtlayıcı böyle bir davranışta bulunamayacağını aslında Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın müttefikliği bile olmadığını; Rusya'nın istediği yerine getirilirse halk, bizim "para karşılığında ülkemizi sattığımızı" söyler ve TBMM, bizi kapı dışarı eder" şeklinde karşılık verdi. Bunun üzerine Çiçerin sözü Ermeni meselesine getirerek, Van ve Bitlis'in Ermeniler'e verilmesi gerektiğini söyledi. B. Sami Bey ise bunun mümkün olmadığını ve Misak-ı Millî sınırlarının dışına çıkmayacaklarını ifade ederek bir yıldan beri İtilâf Devletleri'yle bunun mücadelesinin verildiğini beyan etti. Çiçerin, bu konuda ısrarını sürdürünce B. Sami Bey, bu mesele üzerinde kendisinin karar veremeyeceğini ve hükümete danışması gerektiğini belirtti; görüşmeye son verildi.<sup>66</sup>

64 Tengirşenk, a.g.e., s. 153; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s. 66; Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 23 Eylül 1968.

65 Tengirşenk, a.g.e., s. 179-181; İleri, a.g.e., s. 153.

66 Cebesoy, a.g.e., s. 105-110; Gürün, a.g.e., s. 37.

Ertesi gün bu görüşme, B. Sami Bey tarafından Y. Kemal Bey'e aktarıldı. Her ikisi bir durum değerlendirmesi yaptılar. Sonunda Yusuf Kemal Bey'in teklifiyle şöyle bir karara varıldı: Bekir Sami Bey, Moskova'da kalacak ve görüşmelerle ilgili hazırlanacak bir rapor, Yusuf Kemal Bey tarafından Ankara'ya iletilecekti.<sup>67</sup> Bu görev, Y. Kemal Bey tarafından yerine getirildi. TBMM'nde Bolşevikler'in Van ve Bitlis ile ilgili talepleri büyük bir tepkiyle karşılandı. Böylece 1920 baharında Bolşevikler'le bir anlaşmaya varmak mümkün olmadı.

### **Yusuf Kemal Bey'in İkinci Kez Heyet'te Görevlendirilmesi ve Moskova Muahedesi**

Bolşevikler'le anlaşma yapmak mümkün olmadı fakat geçen zaman içinde münasebetlerde gelişmeler sağlandı. 1920 yılının sonuna doğru Bolşevikler, Türkiye'ye bir elçilik heyeti gönderdiler. Buna karşılık TBMM'de Ali Fuat Paşa'nın başkanlığında bir büyükelçilik heyetini görevlendirdi. Bu heyetle birlikte daha önce yarım kalmış siyasî görüşmeleri tamamlamak üzere tekrar İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey görevlendirildi. 7 aralık 1920 tarihinde Yusuf Kemal Bey'in başkanlığında görüşmelerde bulunmak üzere bir heyet oluşturuldu. Heyet'te ikinci başkan olarak R. Nur Bey bulunmaktaydı.<sup>68</sup>

Murahhas Heyeti gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra 14 Aralık 1920'de trenle Ankara'dan hareket etti. Heyet, 7 Ocak'ta Kars'a geldi. Kars'ta Ali Fuat Paşa başkanlığındaki Büyükelçilik Heyeti, Murahhas Heyeti'ni beklemekteydi.<sup>69</sup> Yusuf Kemal Bey'in başkanı olduğu Murahhas Heyeti'yle, A. Fuat Paşa'nın Elçilik Heyeti, 16 Ocak 1921 gününe kadar Kars'ta kaldılar. Murahhas Heyeti, burada Moskova'da yapılacak görüşmelerle ilgili

67 Tengirşenk, a.g.e., s. 158; Cebesoy, a.g.e., s. 110.

68 Tengirşenk, a.g.e., s. 191; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Millî Mücadeleye*, İstanbul, 1979, s. 202; Kazım, R. Nur'un Y. Kemal'in özel danışmanı olarak görev aldığını belirtmektedir. Ömer Kazım, *L'Aventure Kemâliste* (Kemâlist Macera, Çev. Dr. Durmuş Yılmaz), Konya, 1994, s. 32.

69 Tengirşenk, a.g.e., s. 192; Nur, *Moskova*, s. 36; Nur, *Hayat*, C. III, s. 123; Karabekir, a.g.e., s. 868; Ali Fuat Paşa 16 Aralık'ta Kars'a gelmiş ve Ruslar'la anlaşma yapmak üzere yola çıkan Yusuf Kemal Bey heyetini beklemesine dair Ankara'dan talimat almıştı. Bk. Cebesoy, a.g.e., s. 114.

olarak ön çalışma yaptı. Heyet, Kars'tan 15 Ocak 1921 günü ayrıldı.<sup>70</sup> Her iki heyet, 17 Ocak'ta Tiflis'e vardı. Burada 27 Ocak'a kadar kaldı.<sup>71</sup> Tiflis'te bir hafta kalan Heyet, mümkün olduğu kadar resmî temaslarda bulunmaktan kaçındı. Heyete karşı son derece sıcak ilgi gösteren Gürcü Hükümeti, Türk Heyeti'nin şerefine bir ziyafet tertip etti.<sup>72</sup>

Türk Heyeti, 27 Ocak 1921 tarihinde Bakü'ye doğru hareket etti.<sup>73</sup> 29 Ocak 1921 günü Bakü'ye geldi.<sup>74</sup> Heyet, burada 6 Şubat 1921 gününe kadar kalarak 18 Şubat'ta Moskova'ya vardı. İstasyonda askerî bir törenle karşılandı.<sup>75</sup>

Öngörüşmeler, 21 Şubat'ta başladı. Görüşmelerde Sovyet Hükümeti adına Hariciye Komiseri Çiçerin, Komiser muavini Karahan, Türk Hükümeti adına ise İktisat Vekili Y. Kemal Bey, Maarif Vekili, R. Nur Bey ve Moskova Büyükelçisi A. Fuat Paşa katılmaktaydı.<sup>76</sup> Türk Heyeti, Karahan'ın Ermeni olması sebebiyle itiraz etti. Bunun üzerine onun yerine Celal Karmazof görüşmelere katıldı.

Öngörüşmeler esnasında Türk Heyeti, Çiçerin ile bir sonuca varılmayacağını anlayınca Stalin ile görüşmeye karar verdi.<sup>77</sup> Stalin ile görüşme 22-23 Şubat 1921'de gerçekleşti. Stalin, yapılan görüşmede, Türkler'le açık bir ittifak yapamayacaklarını bildirerek buna karşılık para ve cephane yardımı yapabilecekleri vaadinde bulundu. Ermenistan meselesinde Türkler'i destekler tavır takındı. Türk Heyeti ise Türkler'in Gümrü'yü sınırlarımız içine dahil etmek gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtti.<sup>78</sup> 23 Şubat 1921 akşamı Stalin'le yapılan ikinci görüşmede Er-

70 Tengirşenk, a.g.e., s. 197; Dumont, A. Fuat'ı Murahhas Heyeti'nin başkanı olarak zikretmektedir. A. Fuat Paşa, Elçilik Heyeti'nin başkanı bulunmakta, Y. Kemal Bey'de Murahhas Heyeti'nin başkanıdır. Dumond'un bu iki heyeti birbirine karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bk. Dumond, a.g.e., s. 77.

71 Tengirşenk, a.g.e., s. 210; Nur Moskova, İstanbul 1991, s. 53; Nur, Hayat, c. III, s. 132; Cebesoy, a.g.e., s. 124.

72 Tengirşenk, a.g.e., s. 197; Nur, Moskova..., s. 48-51; Nur, Hayat, c. III s. 129-132; Cebesoy, a.g.e., s. 123.

73 Tengirşenk, a.g.e., s. 208; Cebesoy, a.g.e., s. 124.

74 Tengirşenk, a.g.e., s. 202; Cebesoy, a.g.e., s. 124; Yerasimos, a.g.e., 212.

75 Tengirşenk, a.g.e., s. 203; Cebesoy, a.g.e., s. 163; Nur, Hayat, c. III, s. 142; Nur, Moskova, s. 69; Kandenir, a.g.m., s. 20; Türk Murahhas Heyetini karşılayanlar arasında Halil Paşa'da vardı. Bk. Cebesoy, a.g.e., s. 166; Halil Paşa'nın Moskova'daki faaliyetleri hakkında bk. a.g.e., s. 176 vd.

76 TBMM ZC, D. I, c. II, s. 322; Cebesoy, a.g.e., s. 178.

77 Tengirşenk, a.g.e., s. 204.

78 Cebesoy, a.g.e., s. 108-182; Sonyel, a.g.e., s. 53; Nur, Hayat, c. 3, s. 150.

menistan meselesi yine gündeme geldi. Fakat Türk Heyeti'nin artık bu meselenin kapanması gerektiğini söylemesi üzerine mesele gündemden çıkarıldı.<sup>79</sup>

Murahhas Heyeti'nin 19 Şubat'tan itibaren 25 Şubat'a kadar yapmış oldukları temaslar, öngörüşme mahiyetindeydi. Resmî görüşmelere 26 Şubat 1921 günü başlandı.<sup>80</sup> Görüşmelerde, 24 Ağustos 1920'de parafedilen anlaşma maddesi temel alındı. Müzakereler siyasî, hukukî ve yazılı olmak üzere üç komisyon halinde devam ediyordu. Bu görüşmelerde Türkiye'nin sınırları konusunda Çiçerin'in itirazları olmuş ve Gümrü Anlaşması'nı tanımak istemediklerini beyan etmiştir.

25 Şubat'tan 15 Mart'a kadar devam eden müzakereler, nihayet 18 Mart 1921 günü son şeklini aldı. Sovyetler'in isteği üzerine bu tarihin 16 Mart olmasına karar verildi. Rusya Hükümeti'nin o sene (1921) için vereceği on milyon altın rubleden 5 milyonu Yusuf Kemal Bey'e verildi, O da bu paranın bir milyonunu Almanya'dan uçak almak üzere Ali Fuat Paşa'ya teslim etti.<sup>81</sup> 1 Nisan'da Y. Kemal Bey yanında 4 milyon ruble altın olduğu hâlde Moskova'dan ayrıldı. 8 Nisan'da Bakü'ye gelen Y. Kemal Bey, burada kalabalık bir topluluk tarafından karşılandı.<sup>82</sup> Burada 19 Nisan 1921 tarihine kadar kaldı. Y. Kemal Bey, Bakü'de Azerbaycan'da anlaşma yapmak için Hariciye Komiseri Hüseyinof ve Behbud Şahtatinski ile görüşmeler yaptı. Fakat onları masaya oturtmak konusunda başarılı olamadı ve daha sonraki bir tarihte Kars'ta görüşme yapılması konusunda mutabakata vardı.<sup>83</sup> 26 Nisan 1921 günü akşam Y. Kemal Bey, altınlarla birlikte Tiflis'ten ayrıldı. Sıkıntılı ve tehlikeli bir yolculuktan sonra 29 Nisan günü Kars'a geldi.<sup>84</sup>

Yusuf Kemal Bey, Moskova dönüşünde beraberinde getirmiş olduğu altınları Kars'ta bulunan askerî makamlara teslim etti. Daha sonra Sarıkamış'a geçti. Burada 7 Mayıs'a kadar kaldıktan sonra Erzurum'a geldi.<sup>85</sup> Erzurum'da kendisine Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'dan şöyle bir telgraf geldi:

79 Tengirşenk, a.g.e., s. 205, Nur a.g.e., c. 3, s. 150.

80 Cebesoy, a.g.e., s. 189.

81 Tengirşenk, a.g.e., s. 230.

82 TBMM ZC, D. I, C. II, s. 330; Tengirşenk, a.g.e., s. 233; Nur, a.g.e., s. 172; Türk heyetinin binmiş olduğu arabanın geçtiği yerlere kapaklanarak toprağı open Azrciler, Heyete karşı büyük bir misafirperverlik örneği sergilediler. Bk. Tengirşenk, a.g.e., s. 233; Nur, a.g.e., s. 172-173.

83 Tengirşenk, a.g.e., s. 228; Nur, a.g.e., s. 172.

84 Tengirşenk, a.g.e., s. 229; Karabekir, a.g.e., s. 908.

85 Tengirşenk, a.g.e., s. 229; Uluğ, a.g.m., Cumhuriyet, 1 Ekim 1968.

Numarası: 3182

"Harp Raporu

Erzurum'da bulunan Adliye Vekili Yusuf Kemal Beyefendi'ye,

İfa buyurduğunuz hidemat-ı bergüzide-i vatanperveraneleri takdir ve zat-ı devletlerini tebrik ederim. Burada mesail-i mühimme-i devletlerinden bir an evvel istifade edilmek üzere süratle avdet buyurmanızı rica ederim.

7 Mayıs 1337

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal" <sup>86</sup>

Yusuf Kemal Bey, bu telgraf ile kendisinin Adliye Vekili olduğunu öğrendi. Meclis onu gıyabında 30 Ocak 1921 tarihinde bu vekaletle seçmişti. <sup>87</sup> Kendisi bu sırada yurt dışında olduğundan yerine vekaleten Hafız Mehmet Bey, tayin edilmişti. <sup>88</sup> 16 Mayıs'a kadar Adliye Vekili görevinde kalan Yusuf Kemal Bey, bu tarihte Meclis tarafından yine gıyabında Hariciye Vekaletine seçilmiştir. Bu sıralarda kendisi Erzurum'da bulunduğu yerinde yerine vekaleten Fevzi Paşa atanmıştır. <sup>89</sup> Yusuf Kemal Bey, Erzurum'da bu gelişmeleri öğrendikten sonra Trabzon ve İnebolu yoluyla 9 Haziran 1921 günü Ankara'ya geldi. <sup>90</sup>

Yusuf Kemal Bey, 9 Haziran 1921 tarihinde Ankara'ya döndükten sonra 7 Temmuz 1921 günü Moskova Antlaşması ile Türk-Afgan Antlaşması, Meclis'in onayına sunuldu. <sup>91</sup> Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan bu ilk antlaşma, tarafların içinde buldukları kritik şartlar gözönüne alınırsa oldukça başarılı bir netice sayılabilir. Moskova Antlaşması, Sovyet Hükümeti'ne İngiltere'ye karşı yeni bir dost kazandırıyordu. Böylece Sovyetler, güney sınırlarını güven altına almış

<sup>86</sup> Tengirşenk, a.g.e., s. 230; Kocatürk, a.g.e., s. 172; Mustafa Kemal Paşa'nın göndermiş olduğu bu telgraf, 1961 yılında Kurucu Meclis'i en yaşlı üye sıfatıyla açtığı zaman basında yayınlanacaktır.

<sup>87</sup> TBMM ZC, D. I, C. 7, s. 442.

<sup>88</sup> TBMM ZC, D. I, C. 8, s. 173.

<sup>89</sup> TBMM ZC, D. I, C. 1/0, s. 296, 301, ve 328.

<sup>90</sup> Tengirşenk, a.g.e., s. 235.

<sup>91</sup> Selahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika C. II*, Ankara 1991, s. 57.



oluyorlardı. Buna karşılık batılı emperyalistlerin hazırladığı Sevr'i tanımıyorlar, Misak-ı Milli'yi kabul ediyorlardı. Ancak Batum ve çevresini muhtariyet verilmek şartıyla Sovyet Gürcistanı'na bırakıyorlardı. Meclis'te görüşmeler sırasında Batum mebusları, buna itiraz ettiler ve antlaşmanın reddi yönünde tavrını verdiler. Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey, kürsüye gelerek özetle şöyle bir konuşma yaptı; "Arkadaşlarımızın hissedeceği teessürü duymamak kabil değildir. Muahedenin Türkiye Devleti'nin menfaatine olduğunu Batum mebusu arkadaşımızla kabul ederler. Binaenaleyh, Batum daire-i intihabiyesi (seçim bölgesi) namına yükselen bu söze karşı Türkiye Hükümeti, yalnız der ki: Ne yapalım Türkiye'nin ve Türklüğün menfaati bunu icabettiriyor." <sup>92</sup>

Batum'un Gürcistan'a terkedilmesine karşılık Türkiye, Batum limanını serbestçe kullanabilecekti. Boğazların bütün devletlerin ticaretine açılmasını sağlamak amacıyla ilgili devletler, Boğazlar meselesinin Karadeniz'e sahildar devletlerin temsilcilerinin katıldığı bir konferansta ele alınmasını prensip itibarıyla kabul etmişlerdi. Sovyet Hükümeti, Çarlık Rusyası'na verilmiş olan kapitülasyon haklarından vazgeçmişti. Ankara Hükümeti, bu antlaşma ile doğu sınırlarını güven altına aldığı gibi batı ülkelerine karşı Sovyet desteğini elde etmiştir. Moskova Antlaşması'nın imzalandığı gün Sovyetler, İngiltere ile ticaret antlaşmasını imzalamış ve böylece Sovyetler'in Türkiye'ye yaptıkları yardımlar da artmıştır.

Yusuf Kemal Bey'in millî mücadele dönemindeki hizmetleri, Moskova Muahedes'iyle sınırlı kalmamıştır. Moskova'dan dönüş yolculuğu esnasında İnebolu'dan itibaren F. Bouillon ile birlikte Ankara'ya gelerek Fransa ile yapılan Ankara İtilafnamesi'ni imzalamıştır. <sup>93</sup> Ayrıca Hariciye Vekili olarak 1922 yılının başlarında kendi ifadesiyle "tenvir ve tenevvür" için Avrupa başkentlerini ziyaret etmiştir. Bu seyahati sırasında Sultan

92 TBMM, ZC, D. I, c. II, s. 322; Selek, a.g.e., C. 2, s. 585.

93 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Nutuk, c. II, s. 421; Tengirşenk, a.g.e., s. 235; Uluğ, a.g.e., s. 73; Akyüz, a.g.e., s. 142; Yavuz Belge, Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransa İlişkileri, Ank., 1994, s. 135; Atatürk'ün Milli Dış Politikası C. I, s. 49; Cebesoy, a.g.e., s. 263; Ankara itilafı, tam bir anlaşma hüviyetinde değildi. Ön anlaşmaydı. Çünkü Fransa'nın kesin anlaşmasını ancak mütefikirleriyle birlikte yapması gerekiyordu. Bk. Soysal, a.g.m., s. 966; Fransa, İngiltere'nin alınganlığını körüklemek için itilafnameyi parlamentonun tasdikine sunmadı. Bk. Akyüz, a.g.e., s. 151; Cemal Kutay, "Franklin Buyyon, Müttefiklerin Sulh şartlarını İzmir'e nasıl getirmişti", Tarih konuşuyor, c. 5, s. 28, Mayıs 1966, s. 2276; Ankara İtilafnamesi'nin tam metni için bk. Düstur, 3. Tertip, C. 2, s. 152, vd.

Vahdettin ile bir görüşme yapmış ve bu Ankara'da büyük tepkilere sebep olmuştur.

Yusuf Kemal Bey'in Millî Mücadele dönemiyle ilgili olarak yukarıda kısaca vermeye çalıştığımız faaliyetlerinin yanında Cumhuriyet'in ilk yıllarında da önemli görevler üstlenmiştir. Lozan Antlaşması'ndan hemen sonra İngiltere'ye giden ilk resmî mümessilimizdir. 1925 yılında Ankara'da açılan Hukuk Mektebi'nin ilk hocalarındandır. DP'nin dört kurucusundan sonra gelen önemli şahsiyetlerinden birisidir. DP'nin genel başkanı Celâl Bayar, partinin kuruluş aşamasında bizzat Yusuf Kemal Bey'in Çamlıca'daki evine giderek kendisini partiye kurucu üye olarak kaydetmiştir.

Y. Kemal Tengirşenk, 1947 yılında DP'nin kurucularıyla anlaşmazlığa düşerek partiden ayrıldı. Bir yıl sonra 1948 yılında kurulan Millet Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 1961 Kurucu Meclisi'nde en yaşlı üye sıfatıyla başkanlık yaptı. 16 Nisan 1969'da 91 yaşında gözlerini hayata yumdu.